

THE ADVANTURE OF THE ART OF ANATOLIAN-TURKISH CARPETS

Capets weaving which is one of the Turkish cultural products emerged in Central Asia with the Turks and by coming to Europe through the Silk Road, it gained a great significance there. Since the spread of silk weaving in Roman lands during the Göktürk period, the interest in the Turkish weaving had gradually increased, and the Turks brought along their heritage of carpet weaving from the Central Asia to Anatolia. According to the accounts of the 13 th. century travellers, carpet was not only one of the weaving products of Anatolia, but also it became an export product. Today the precence of Seljukian carpts in India, and the ottoman ones in European countries proves this claim.

The Turksh followed the Central Asian Turkish Carpets weaving from tradition of the standpoints of material, dye technique, motives and type. Although most of the motives in today's Aatolian Carpets are based on the traditions of both Anatolian Seljukian and Ottoman Carpets weaving, they have the characteristic of the Central Asian Turkish Carpets. Despite some slight differences in their desingn, there are stil some similarites between the motives of the Turkish States and Communities and the ones found in today's Anatolian Carpets from the perspeptive of their symbolic meaning.

Thus, this paper aims to study the adventure of the Anatolian carpets which emerged in the Central Asia with reference to the similarites and differences between these two types of carpets and the symbolic meanings of their motives.

Key Words: Carpet, The art of Turkish Carpet, The Origin of Turkish Carpets

Anahtar Kellmeler: Halı, Türk Halı Sanatı, Türk Halılarının Kökeni

Düğümlü halı Ortaasya'da, Türklerin yaşadığı bölgelerde ortaya çıkmış ve buradan dünyaya yayılmıştır. Türklerin, aynı çağlarda, halı dışında, düz dokuma yaygı (kilim, cicim, zili, sumak) ve keçe sanatı hakkında da bilgilerinin bulunduğunu, ev ve çadırlarını halı, düz dokuma yaygı ve keçe ile süslediklerini ele geçen buluntulardan öğrenmekteyiz.

Kaynaklara göre halı, Ortaasya'da yaşayan Türk sülale ve devletlerinde, sadece bir örtü veya süsleme malzemesi değil, taht örtüsü olarak da kullanılmaktaydı. Bu nedenle de, tarihin ilk çağlarından itibaren halı dokunmaktaydı: VII-VIII. yy.'larda da Türkistan,

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Sözkonusu makale 30 Kasım - 2 Aralık 2004 tarihlerinde, Bakü'de, UNESCO tarafından düzenlenen "Geleneksel Halı Ömeklerinin Korunup Saklanması Eğitimi Semineri" sempozyumunda "The Advanture of The Art of Anatolian-Turkish Carpets" adıyla bildiri olarak sunulmuş, ancak henüz yayımlanmamıştır.

Oğuzelleri, Buhara, Uygur ve Hazar bölgelerindeki tüm Türk ülkelerinde halı dokunmuştu²; “Çin kaynaklarından, VII. yy.’da **Hoten** şehrinde halı dokunduğunu öğreniyoruz³. “Doğu Türkistan’da keçe halılar da dokunmaktaydı⁴. Orhun Bölgesi’ndeki Uygur kağanlarının Çin imparatorlarına gönderdikleri yaygılar da bu türden dokumalardı. Doğu Türkistan’da, Uygurlar devrinde (VIII-IX.yy.’larda) halı dokunduğu bilinmektedir”⁵.

VI. yüzyılda, **Kök-Türkler** devrinde halı ve kumaş dokumacılığı çok yaygındı. Bu tarihlerde Gök-türkler Ortaasya’dan Karadeniz’e kadar uzanan alanda söz sahibi idiler ve ipek yolunun kontrolünü ellerinde bulunduruyorlardı. İpek ticareti konusunda Bizanslılarla yapılan anlaşmayla (568), ipekli kumaş Bizans ülkesine ve Avrupa’dan İspanya’ya kadar girmiş oldu⁶. **Kök-türk** devrinden bir Çin masalında, **Kök-Türkler**’in veya **kangılı boyların**, şölen (toy) sırasında, çayırlara yün halılar serdikleri anlatılmaktadır⁷. Yine, kaynakların ifadesine göre, “miladi ilk asırlarda, bugünkü Doğu Çin’in batısındaki, şimdiki Kan-su vilayetinde bulunan ve eski adı **Ho-hsi** olan, Türkler arasında **Gesi-Gecsi** diye söylenen **P’ing-liang** şehri Gök-Türkler’in önemli bir kültür çevresi idi. **P’ing-liang**, İç Asya’da bilinen bir halı merkezine yakın idi. **Gesi**’nin (P’ing-liang) doğu komşusu bir ilde, Çinlilerin **T’u-yü-hun** dediği ve Türk oldukları sanılan bir kavim halı dokumakta ve hem doğuya, hem batıya satmakta idi”⁸. Yine, Kök-türk, Kangılı ve Uygur Kağanlıklar devrinde (745-911), Doğu Türkistan’daki, Uygurların eski başkenti **Koço** bölgesi bir kilim ve halı üretim merkeziydi⁹. E. Esin, “ ... *Düğümlü halı ve kilim kalıntılarının çoğu, Uygur harfleri ile Türkçe yazıların bulunduğu ev ve han harabelerinden çıkmıştır. Bey ve hatun resimlerinde de halılar tasvir edilmiştir. A.Von Gabain Uygurlularda bodhimandala (mürâkebe için çizilen ve mabûdun sarayını veya kâinâtı temsil eden şekil) olarak kullanılan küçük halılar bulunduğunu tesbit etmiştir. Bu müşahede, Türk halılarının eski motiflerinden bazısının temsili manaları bakımından çok ehemmiyetlidir. Uygurlarda, ayrıca büyük halılar da vardı. Bunlar, büyük çapta ve sade motifleri ile dikkati çeker. **Le Coq**, bu halıların motiflerinde de, temsili manalar aramıştır*” diye yazar¹⁰.

Yine, kaynakların ifadesine göre, “VIII. yy.’ın ilk çeyreğinde, **Mâveraü’n-nehr** bölgesinde, Buhara’da güzel halılar dokunmaktaydı. **Buhara**, İslâmî devirde, halıcılık

2 N. Görgünay Kırcıoğlu, **Altay’lardan Tuna Boyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Motifler**, Ankara, 1995, s. 39.

3 F.Sümer, “Anadolu’da Türk Halıcılığı’na Dair En Eski Tarihi Kayıtlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Türk Halıları Özel Sayısı, S.32, Ekim 1984, s. 44.

4 Muhtemelen halı kastedilmektedir.

5 F. Sümer, **Anadolu’da Türk Halıcılığı’na Dair En Eski Tarihi Kayıtlar**, s. 44-45.

6 İ.Aka, “İpek Yolu Üzerinde İran”, **Unesco İpek Yolları Deniz Araştırmaları Gezisi Konferansı**, 30 ekim 1990 İzmir, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1993, s. 57-58.

7 E. Esin, “İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş”, **Türk Kültürü El Kitabı -II. C. 1 / b’den ayrı basım**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 109; S. Tural, **İlmek’e Yansıyan Şiir: Halı-kilim**, Bilig Yayınları, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı Yayını, Ankara, 1999, s. 38; N. Görgünay Kırcıoğlu, **Altay’lardan Tuna Boyu’na**, s. 40.8 E. Esin, “M.V-VII nci Asırlardan Tarih ve Arkeolojik Malzeme Işığında Tasibar Kağan’ın (M.572-81) Kültür Çevresi”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Y. XXIII / 1-2, Ankara 1985, s. 233, 236.

9 S.Tural, **İlmek’e Yansıyan Şiir:Halı-Kilim**, s. 38; N. Görgünay Kırcıoğlu, a.g.e., s. 40.

10 E. Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş** s. 109; S. Tural, a.g.e., s. 38; N. Görgünay Kırcıoğlu, a.g.e., s. 40.

alanındaki bu şöhretini X.'yy. a kadar sürdürmüştür. Bu asrın coğrafyacıları Buhara'nın beğenilen malları arasında halı (bişat), seccade (musalla-yi namaz) ile diğer yaygılarını zikretmektedir"¹¹. **Maveraü'n-nehr** Bölgesi'nde **Çağaniyan**'a bağlı **Darzenli Kasabası**'nda, **Aran** (Karabağ) ve **Doğu Anadolu**'da halı dokunmaktaydı¹². VIII - XI. yy'da, Doğu Türkistan'da, Uygurlular devrinde halı dokunduğu¹³, **Koço** yakınındaki bir Uygur Budist tapınağındaki, IX-XII. yy.'larda yapılmış duvar resimlerinde, düğümlü halı üzerinde Uygur hatunlarının resimlerinin yer aldığı söylenmektedir. Yine kaynakların ifadesine göre, aynı çağlarda, **Bargal** (Van-Özalp), **Arcıj** (Erciş), **Ahlat**, **Nahçvan**, **Bitlis** ve **Khoy** nüfusça kalabalık, önemli, gelişmiş ticaret şehirleriydi. Buralarda, kaliteli **zilli dokumalar** yapılmaktaydı¹⁴.

Çin kaynaklarından, Türkistan ve Hazar Denizi'nin batısındaki **Oğuz Elleri**nde halı dokunduğunu, **Oğuzlar / Türkmenlerin** İslâmiyetten önce 51- 428'deki **Arşaklılar** çağı ve sonrasında, halı dokuduklarını ve törenlerde halı kullandıklarını, **Dede Korkut Oğuznameleri**'den öğreniyoruz¹⁵: XIV. yy.'da Oğuzların Azerbaycan Türkçesi ile yazıya geçen ve **Boy** veya **Oğuzname** adı verilen 12 tarih destanını konu alan **Dede Korkut** (Korkut Ata) kitabında, halı ve diğer dokumalardan söz edilmektedir.

Türk Halı Sanatı hakkında ilk önemli buluntu, Rus arkeolog C. I. **Rudenko** tarafından, 1947-49 yılları arasında, Sibirya'da Altay Dağları eteklerinde, **V. Pazınk Kurganı**'nın da (oda mezar) çıkartılan ve günümüzde **Pazınk halısı** diye bilinen halıdır. Bugün **Leningrad Ermitaj Müzesi**' nde sergilenmektedir¹⁶. M.Ö. III-II, yy.' da, Asya Hunları tarafından dokunduğu kabul edilmektedir¹⁷.

Sir Aurel **Stein** tarafından, Pazınk halısının bulunmasından 45 yıl önce, 1906-1908 yıllarında, Doğu Türkistan'da, **Lou-lan** kuyu mezarında ve **Lop-Nor**'da bir Bu'dha tapınağında (stupa) yapılan kazılarda, halı parçaları bulunmuştur¹⁸. M. S. III - VI. yy.'lara tarihlenen bu halılar bugün Hindistan'da Yeni Delhi ve Londra'da **British Museum**'da sergilenmektedir. 1913 yılında, Turfan Bölgesi'nde, A.Von **Le Coq** tarafından **Kuça / Koço** şehri yakınlarındaki **Kızıl**'da bir tapınağın odasında halı parçası bulunmuştur. Göktürkler dönemine ait bu halılar M.S. V-VI yy.'dan kalmadır. Bugün **Berlin İslâm Eserleri Müzesi**'nde sergilenmektedir. Bu halı yün malzemeye ve alternatif çözümler üzerine, düğümlenerek dokunmuştur. Süslmelerinde geometrik desenlerin yanı sıra ejder figürü de görülür¹⁹.

11 F. Sülmer, a.g.e., s. 45.

12 N. Görgünay Kırcıoğlu, a.g.e., s. 40.

13 A.V. Gabain, *Das Leben im Uigurischen Königreich Von Qoco (850-1250)*, Wiesbaden, 1873, pp. 100-105 (N. Görgünay Kırcıoğlu, Altay'lardan Tuna Boyuna, s.40-41'den naklen).

14 N. Görgünay Kırcıoğlu, a.g.e., s. 40.

15 Geniş bilgi için bkz. N. Görgünay Kırcıoğlu, a.g.e., s. 40-42.

16 T. T. Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, London, 1965, pp. 11-53; E. D. Phillips, *The Royal Hordes, Nomad Peoples Of The Steppes*, London 1965, pp.78-89; M. P. Gryaznov, *The Ancient Civilization Of Southern Siberia An Archaeological Adventure*, Geneva, 1969, pp. 158; N. Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1942, s. 132-154; N. Diyarbekirli, "Pazınk Halısı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Halıları Özel Sayısı, 5. 32, Ekim 1984, s. 1-8; N. Diyarbekirli, "The Origin Of The Tradition Or Carpet Weaving Among Turkic Peoples And The Problem Of The Origin Of The Carpet Found In Pazınk In The Altai Region", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Halıları Özel Sayısı, 5. 32, Ekim 1984, s. 9-43; K. Jettmar, *Art Of Steppes, The Eurasian Animal Style*, London 1967, pp. 114-138; O. Aslanapa - Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, İstanbul, 1973, s. 55; Ş. Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, Ankara, 1991, s. 2.

17 O. Aslanapa - Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 55; Ş. Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, s. 7.

18 A. Stein, *Ancient Khotan*, Oxford, 1907, pp. 337; A. Stein, *Ruins of Desert Cathay*, London, 1912, pp. 380-381, 385, fig.16.

19 F. Sarre - Th.Falkenberg, "Ein Frühes Knüpfteppichfragment Aus Chinesisch Turkestan", *Berliner Museen*, XLII, 1921, pp.110 vd.

Türk halılının önemli bir buluntusu da **Abbassiler** döneminden kaldığı kabul edilen halılardır. Fustat'ta (eski Kahire) **C. J. Lamm** tarafından yapılan kazılar sonrasında bulunan halılardan Kahire Arap Müzesi'ndeki kûfi yazılı iki parçadan biri M. 817/18 tarihlidir²⁰. Bu halılardan bir başka iki örnek IX.'yy.dan kalmadır. Biri İsveç **Gotheburg Röhss Müzesi**, diğeri **Stockholm Millî Müzesi**'nde (National Museum) sergilenmektedir²¹. Her iki halı da, muhtemelen, Türkler tarafından **Samerra**'da dokunmuş ya da Türkler tarafından Asya'da dokunup Samerra'ya getirilmiştir.

Türk Halı Sanatı tarihinde, önemli buluntulardan birisi de Eski Kahire'de (Fustat) ortaya çıkartılan halılardır. **C. J. Lamm** tarafından bulunan bu halıların 100 kadar parçadan meydana geldiği bilinmektedir. Bunlardan sadece 29 tanesi **Lamm** tarafından İsveç'e götürülüp, resim ve desenleriyle birlikte yayınlanmıştır. İçlerinde Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi halıları da mevcuttur. Bunlardan büyük bir bölümü o dönemlerde **Atina Benaki** ve İsveç **Stockholm Millî Müzesi**'ne kaldırılmış, ilginç bulunan örneklerin bir kısmı da **New York Metropolitan Müzesi**'ne götürülmüştür. Atina'ya götürülen örnekler sonradan kaybolmuştur. Fustat'ta bulunan halılar tek düğüm tekniğiyle, yünden dokunmuştur. Desenleri geometrik karakterlidir²². Metropolitan Müzesi'ne götürülen örneklerin Abbasi dönemi halılarında daha gelişmiş bir teknik gösterdiği söylenmektedir. Ayrıca, bu halılann, belki de, Abbassilerin dağılmasından sonra kurulan **Ahşitler** veya **Tulunlular** devrinde dokunabilecekleri ifade edilmektedir²³.

XIII. yüzyılda, Suriye, İran, Irak, Anadolu gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılan **Büyük Selçukluların** mimarî alanda çok büyük eserler vermelerine rağmen, halı ve düz dokuma yaygıları ne yazıkki, günümüze kadar gelememiştir. Kaynaklar bunun nedenini Moğolların Türk ülkelerini feth ettikleri dönemlerde, mimariye göre daha dayanıksız olan halı, minyatür ve tekstil ürünlerinin yağmalanmasına bağlamaktadır²⁴. Ancak, bu dönemden günümüze gelen, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Kitaplığı 2916 numarada kayıtlı **Makamat Minyatürleri**'nde halı resimleri görülmektedir.

Türk halı sanatı, Türklerin 1071 yılında Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte, gelişimini Anadolu'da sürdürmüştür: Anadolu-Türk halı sanatının temeli Ortaasya Türk halı sanatına dayanır: Türkler Ortaasya'dan Anadolu'ya geldiklerinde halı geleneğini de beraberlerinde getirmişlerdir. Özellikle Arap seyyahlarından, 1274 yıllarında ölen **İbn Sald**, **Kitab bast u'larz fi'ttül ve'l arz** isimli eserinde, Bizans'a ait Batı Anadolu'dan söz ettikten sonra, şu bilgileri vermektedir: *"Bu bölgenin batısında Türkmen Dağları ve Türkmen ülkesi bulunur. Türkmenler Türk soyun'dan büyük bir kavim olup Selçuklular devrinde Rûm ülkesini feth*

20 O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi", *Anş.* Y. I. S. 3, Aralık 1997, s. 18.

21 O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 57.

22 O. Aslanapa - Y. Durul, a.g.e., s. 57.

23 O. Aslanapa, *Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi*, s. 20.

24 O. Aslanapa, a.g.e., s. 20.

etmişlerdir. Bunlar sık sık kıyılara kadar giderek akınlarda bulunurlar, tutsak aldıkları çocukları İslâm tüccarlarına satarlar. Türkmen halılarını (el busut-Turkmāntıyye) dokuyan bu Türkmenlerdir. Bu halılar bütün ülkelere satılır (el-meclûbetü ile'l-bilâd). Antalya'nın kuzeyinde Togûla (Tonguzlu? –Denizli) Dağları vardır. Bu dağlarda kendilerine Uç denilen Türkmenler yaşar. Bu Türkmenlerin 200.000 çadır olduğu söylenir". İbn Said, Aksaray ile ilgili bilgiler verirken de, "bu şehirde güzel yün halılar (el-busutu'l mullâh) imal edildiğini" bildirir²⁵.

1271-72 yıllarında Anadolu'dan geçtiği bilinen Marko Polo'nun söylediklerinde göre, "dünyanın en güzel halıları Anadolu'da dokunmaktaydı"²⁶. Bu dokuma merkezleri arasında Konya, Kayseri, Kırşehir, Aksaray gibi şehirlerin adı geçmektedir.

Yine, XIV. yy. başlarında Anadolu'yu gezen, İbn Batuta verdiği bilgilerde, Aksaray'ı mamur bir şehir şeklinde zikredip, Anadolu'nun en güzel ve en muhteşem şehirlerinden biri şeklinde vasıflandırır ve " ... Bu şehirde kendi adıyla (Aksaray) anılan koyunyünüyle halılar dokunur. Bu halıların hiç bir ülkede eşi benzeri yoktur. Bu sebeple bu halılar Suriye (eş-Şam), Irak, Mısır, Hindistan, Çin ve Türk ülkelerine sevk olur" der²⁷. Fustat'ta Selçuklu ve Beylikler döneminden kalma, son yıllarda da Hindistan'da Selçuklu dönemi halılarının bulunması bunu doğrulamaktadır²⁸. Yine kaynaklar, İbn Batuta'nın XIV. yy. başında, "... Lâdik'te çok güzel halıların yanısıra, bordürleri altın tellerle dokunmuş, çok dayanıklı ve kaliteli pamuklu kumaşların bulunduğu" nakletmektedir²⁹.

Anadolu Selçuklu döneminden kalma bildiğimiz 23 halı mevcuttur. Selçuklu halılarından ilk sekiz örnek Konya Alâeddin Cami'nde bulunmuştur. Bugün İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan bu halılar 1905 yılında, Alman konsolosluğunda görevli Danimarkalı Loytdved'in delaleti ile, İsveçli F. R. Martin tarafından keşfedilmiştir. F. R. Martin bu halıların yayınlamadan, halıların resimlerini Loytdved' den temin eden Fredrich Sarre, halıların görmeden, bunlardan üç tanesini yayınlamıştır. F. R. Martin ise bunları, 1908 yılında, birincisi metin, ikincisi resimlerden meydana gelen iki cilt hâlinde yayınlamıştır³⁰. Fustat'ta bulunan halılardan yedi tanesinin de Selçuklu halısı olduğu kabul edilmiştir³¹. Daha sonra R. M. Riestahl tarafından³², 1930 yılında, Beyşehir Eşrefoğlu Cami'nde üç halı bulunmuştur. Son yıllarda, Tibet'te beş halı daha keşfedilmiştir³³. Bu halılara dayanarak Anadolu Selçuklu halı sanatı hakkında fikir edinmekteyiz (Res.1).

Selçuklu İmparatorluğu'nun, politik açıdan, 1308 yılında yıkılmasından sonra ortaya çıkan Beylikler döneminde de, halı ve düz dokuma yaygılar dokunmaya devam etmiştir:

25 F.Sümer, Anadolu'da Türk Halıcılığı'na Dair En Eski Tarihî Kayıtlar, s. 46- 47.

26 O. Aslanapa- Y. Durul, a.g.e., s. 58; M. Aktok-Kaşgarlı, "Türk Halıcılığının Evrensel Halıcılığa katkısı", Türk Soyulu Halklarının Halı, Kilim ve Öcüm Sanatı, Uluslararası Bilgi Şöleni Bildiriler, 27-31 Mayıs 1996 Kayseri, Ankara, 1998, s.30.

27 İbn Batuta (Çev. İ. Pamaksızoğlu), İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, İstanbul, 1971, s. 23; F.Sümer, a.g.e., s 47-48.

28 O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler", Anş, Y.1, S. 2, Ağustos 1997, s. 10-17; O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatı'nın Tarihî Gelişimi", Anş, Y.1, S. 3, Aralık 1997, s. 18-25.

29 N. Gürsü, Türk Dokumacılık Sanatı, Çağlar Boyu Desenler, Redhouse Yayınevi,1988,s. 29-30.

30 F.R. Martin, A History Of Oriental Carpets Before 1800, Vienna 1908 (O.Aslanapa, Halının Bin Yılı, İst. 1987, s.13'den naklen).

31 O.Aslanapa-Y. Durul, a. g. e., s. 58; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı, İst. 1987,s.13-36; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, Ankara, 1991, s. 7.

32 R. M. Riefsthl, "Primitive Rugs of The Konya Type In The Mosque of Beyshehir", The Art Bulletin, XIII, 1931, pp.176 vd.

33 O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatında Yeni Gelişmeler", Sanatsal Mozik, Y.2, S.19, Mart 1997, s. 54-57; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler, s. 10-17; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihî Gelişimi, s. 18-25.

Türk Halı Sanatı Tarihinde **Beylikler Dönemi Halıları** veya **XIV-XV. yy. Anadolu Türk**

Halıları diye adlandırılan bu halılar genellikle hayvan figürleriyle süslüdür. Bu nedenle **Hayvan Figürlü Anadolu Halıları** diye de bilinir. Bu halılar başlangıçta Rönesans dönemi ressamlarının tablolarına bakılarak tayin edilmişler, daha sonra Anadolu'da yeni örneklerinin bulunmasıyla Beylikler Devri halıları hakkında bilgiler çoğalmış ve daha önce Selçuklu dönemine ait olduğu sanılan pek çok halının da XIV-XV. yy.'dan kaldığı ortaya çıkmıştır³⁴. Ünlü örnekleri arasında bugün Konya Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan **horozlu halı** diye tanınan halı, İsveç'in Marby Köyü'ndeki kilisede bulunan ve halıcular arasında **Marby Halısı** diye tanınan örnekle, **Ming Halısı** diye tanınan örnektir (Res.2).

XIV. yy.'da sayısı onu geçen Anadolu Beylikleri'nin en önde gelenleri **Osmanlı** ve **Karamanoğulları Beyliği** idi. Kendilerini Selçukluların vârisi sayan Karamanoğulları, Osmanlı hükümdarı **I. Murad**'ı Balkanlarda kazandığı başarıdan dolayı tebrik etmiş ve o'na, âdet olduğu üzere, değerli armağanlar göndermişti. Bu armağanlar arasında, dört çifti büyük, beş çifti de küçük ebatta halılar da mevcuttu. **Qâl-i Qarâmânî** (Karaman halısı) şeklinde isimlendirilen bu halıların, Karaman'ın neresinde dokunduğu kesin bilinmemekle beraber³⁵, günümüzde Karaman ve çevresi Anadolu'nun halı depolarından birisi durumundadır.

Osmanlı Beyliği, diğer kültür alanlarındaki gibi, halıcılıkta da Selçuklu geleneğini devam ettirmiştir. Kaynakların ifadesine göre³⁶, XIII. yy.'ın ikinci yarısında, Orta Anadolu'nun batı ucunda yaşayarak, Söğüt ile Domaniç'te kışlak ve yaylak hayatı geçiren **Osmanlı Devleti**'nin kurucusu **Osman Bey**'in oymağı da halı ve kilim dokuyordu. Osman Bey yayladan dönerken, Bilecik Tekfuruna armağan olarak peynir, halı, kilim ve kuzular gönderiyordu. Hatta Osman Bey komşu Bizans tekfurlarının düğünlerine okunduğunda (davet edildiğinde) **eyü halılar ve kilimler** ve **sürüyle koyunlar** getiriyordu. Maraş-Elbistan bölgesinde yaşayan ve sonra bugünkü Yozgat bölgesinde de yurt tutarak oranın **Boz Ok** adıyla anılmasını sağlayan **Dulgadırlı Türkmenleri**'nin de halı dokuduklarını biliyoruz. Yine, Akkoyunlu hükümdar ve emirleri pek çok büyük-küçük halıya sahiptiler, otağ ve çadırlarını bunlarla süslüyorlardı.

XV-XVI. yüzyıl **Erken Osmanlı Devri halıları**'nı, XV. yüzyıl Anadolu halıları gibi, Avrupalı ressamın tablolarından tanıyoruz³⁷: Dört ayrı grupta ele alınan bu halılardan her bir grup kendi içinde özellikler gösterir. O dönemlerde, ülkelerin kendi talepleri sonucu Avrupa'ya ihraç edilen bu halılar Avrupa'da çok tutulmuştur. Belki bu nedenle ressamlar yaptıkları resimlerde bu halıları fon olarak kullanmıştır. I. Grubu özellikle Hans Holbein'in tablolarında görülen bu halılardan, II. grubu **Holbein** tarafından hiç resmedilme-

34 O. Aslanapa, "Ein Anatolischer Tierteppich Von Ende Des 15 Jahrhunderts", *Beiträge Zur Kunstgeschichte Aslens*, In Memoriam Ernest Diez. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Enstitüsü No:1, İstanbul, 1963, pp. 173-181; K. Erdmann (çev. H.Taner), *Der Türkische Teppich Des 15. Jahrhunderts* (15. Asır Türk Halısı), İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul (tarhsiz).

35 F. Sümer, *Anadolu'da Türk Halıcılığı'na Dair En Eski Tarihî Kayıtlar*, s. 49-50.

36 F. Sümer, a.g.e, s. 49.

37 Ch. G. Ellis, "The Ottoman Prayer Rugs", *Textile Museum Journal*, XI / 4, December 1969, pp. 4-22; Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatı*, İstanbul, 1972; O. Aslanapa-Y. Durul., *Selçuklu Halıları*, İstanbul, 1973, s. 68-81; Ş.Yetkin., *Türk Halı Sanatı*, İstanbul, 1974, s. 43-131; O.Aslanapa., *Halının Bin Yılı*, İstanbul, 1984, s. 61-212; B. Deniz,

"Osmanlı Dönemi Halıları", *Osmanlı, Kültür ve Sanat*, Ed. G. Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 11, Ankara, 1999, s. 381-394.

diği, Lorenzo **Lotto**'nun tablolarında rastlandığı halde, **Holbein Halıları** adıyla tanınır.

XV-XVI. yüzyıl **Erken Osmanlı Devri Halıları**'nın (Holbein Halıları) birinci ve ikinci grubunda zemin küçük karelere bölünür, karelerin içine yerleştirilen sekizgenler ve bunların arasındaki, kaydırılmış eksenler halinde düzenlenen, eşkenardörtgen şekilli motiflerle karakteristiktir (Res.3). Uşak çevresinde dokundukları kabul edilen bu halılar yün malzemeye ve Türk düğüm tekniğiyle dokunmuşlardır. Üçüncü ve dördüncü grup örneklerde zemin iki, üç veya dört eşit kareye bölünür. Karelerden her birine sekizgenlerden meydana gelen geometrik motifler yerleştirilir. Bunların da içerisine sekiz köşeli yıldız ve bitki desenleri, bazen üsluplaştırılmış hayvanlar ve birbirleriyle mücadele eden hayvan figürleri işlenir. Kenar sularında (bordür) çoğu kez, örgülü kûfi yazılar yer alır. Bergama (İzmir) çevresinde dokunduğu kabul edilen bu halılar şekil bakımından XIV-XV. yy. Beylikler Dönemi Halılarına benzer.

Erken Osmanlı Devri Halıları'nın zemininin iki eşit kareye bölünüp, içine sekizgenlerin yerleştirildiği üçüncü grubundaki örneklerinin benzerlerine, XVIII-XIX. yy. Ayvacık ve Ezine (Çanakkale) civarında dokunan halılarda da rastlanır: Günümüzde bu halılara, halk arasında, zemini süsleyen desenler **çark** (çerh-evren=ejder) veya **elek** (felek) motifine benzetildiği için **çarklı veya elekli halı** denilmektedir. Dördüncü grup örneklerine, küçük farkla da olsa, Ezine ve Ayvacık (Çanakkale) civarında dokunan halılarda rastlanır. Günümüzde, halk arasında **altın tabak halı** diye adlandırılan örneklerin, anılan yörelerdeki köy camilerinde bol sayıda örneği vardır (Res.4).

XV- XVI. yüzyılda, **Erken Osmanlı Devri**'nde karşımıza çıkan bir başka halı grubu da kaynaklarda **Geometrik Desenli Halılar** veya **Çengelli Halılar** diye adlandırılan örneklerdir; Sözkonusu bu halılar, yanlış bir isimlendirmeye **Flaman Ressamların Tablolarında Görülen Halılar** diye de isimlendirilir. Bunlar özellikle, dönemin ressamalarında **Jan Van Eyck** ve öğrencisi **Petrus Christus** ile **Hans Memling**'in resimlerinde görülür. **Jan Van Eyck** ve öğrencisi **Petrus Christus**'un resimlerinde zemini eşkenardörtgen şekilli motiflerle süslü halılar ünlüdür. Sekiz köşeli yıldızların ince şeritlerle eşkenardörtgen şema verecek şekilde birleştiği ve ortalarında sekiz köşeli yıldızlarla dolgulandığı bu halılar şekil açısından **Geometrik Desenli Anadolu Halıları**'na benzer. **Hans Memling**'in yaptığı resimlerde görülen halılarda da zemin, Erken Osmanlı Devri halılarının birinci ve ikinci grubundaki gibi karelere bölünür. Bunların içerisine de sekizgen ve eşkenardörtgen şekilli geometrik desenler yerleştirilir. İçleri ve dışları kıvrım (çengel) desenlerle bezenir³⁸.

Anadolu'da **çengelli halı** diye tanınan bu örneklerin XVI. yy. **ejderli Azerbaycan** halılarının (ejderli Kafkas) öncüsü olduğu kabul edilmektedir: Bu halıların, şema açısından, Azerbaycan'da 19. yy.'a kadar kullanıldığı, Doğu Anadolu'dan, muhtemelen Karadeniz yoluyla Avrupa'ya ihraç edildikleri bilinmektedir³⁹. Kaynaklar bu halıların Doğu Anadolu ve Kafkas menşeli olduğunu söyler⁴⁰. Ancak, yukarıda ismini verdiğimiz İç

38 Ş. Yetkin., *Türk Halı Sanatı*, s.73-74.

39 K. Erdmann, *Der Türkische Teppich Des 15 Jahrhunderts*, s. 61-62; Ş. Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, s.74.

40 K. Erdmann, *Der Türkische Teppich des 15 Jahrhunderts*, s. 61-62.

Anadolu Bölgesi ile Batı Anadolu Bölgesi'ndeki merkezlerde günümüzde hâlâ dokunmaktadır.

XV-XVI. yüzyılda Anadolu'da dokunup, yabancı ressamın adıyla tanınan bir başka halı grubu da C. Crivelli halıları'dır. Aslında motif açısından, **geometrik desenli** veya **Çengelli halılar** diye bilinen halıların içinde değerlendirebileceğimiz bu halılarda da geometrik bir şema hâkimdir. Sadece, geometrik kompozisyonlar arasında XV. yy. halılarına özgü hayvan figürleri görülür. Budapeşte **İpamüvészetli Müzeum**'da (Budapeşte El Sanatları Müzesi) bulunan bir örneği ile Anadolu'da Sivrihisar (Eskişehir) çevresinde bulunmuş birkaç örneği bilinmektedir⁴¹.

Osmanlı devri Anadolu-Türk halıları XVI. yy.'da altın çağına erişir: Osmanlı devleti büyük bir İmparatorluk haline gelmiştir. Ekonomik açıdan zenginliğe erişmiştir. Bu büyük imparatorluğun Doğuda ve Batıda parlak zaferler kazandığı bu çağdaki halılar **Klasik Osmanlı Devri Halıları** adıyla bilinir. Bu yüzyılda, özellikle İran ve Mısır ile meydana gelen siyasi ilişkiler sonucu, İran ve Memluk sanatını daha yakından tanıma imkânı doğmuştur. İşte bu dönemde iki halı grubu ortaya çıkar. Bunlardan birincisi **Saray Halıları**, ikincisi **Uşak Halıları**'dır.

Klasik Osmanlı Devri Halıları'nın saray çevresinde dokunan örnekleri, Türk Halı Sanatı Tarihinde, **Saray Halıları** adıyla bilinir: Çözgü ve atkı iplerinde ipek, yün ve pamuk, düğüm iplerinde yün ve pamuk kullanılan bu halılar, Anadolu halılarından farklı olarak İran düğümü (sine) ile dokunmuştur. XVI. yy.da özellikle, Yavuz Sultan Selim döneminde 1516 yılında **Mercidabık**, 1517 yılındaki **Rıdaniye savaşları** sonrasında İran'dan pek çok sanatçı getirilmişti⁴². Hatta Kanuni Sultan Süleyman, 1520 yılında, babası Yavuz Sultan Selim'in ölümünden sonra başa geçtiğinde, o günün siyaseti gereği, "babası tarafından Mısır'dan İstanbul'a getirilen 600 kadar tüccar ve ileri gelenleri serbest bırakmış, yurtlarına geri göndermişti. Ayrıca, Çaldıran Seferi'nden sonra Anadolu'ya getirilmiş olan İranlı tacir ve zanaatkarların da ülkelerine dönmelerine izin vermişti"⁴³. Yine, kaynaklara göre, XVI. yy.'da sarayda da çok sayıda sanatçı mevcuttu. Bu insanların saray için çini, seramik, kumaş ve halı deseni ürettikleri bilinmektedir. Halılardaki bu desenlerin XVI. yüzyılın süsleme sanatına bakılarak geliştirildiği anlaşılmaktadır⁴⁴.

Osmanlı imparatorluğu'nun dünya ipek ticaretini elinde bulundurduğu XVI. yy.'da dokunmaya başlayan **Saray halıları** bir yüzyıl kadar devam etmiş, XVII. yy.'da ipek ticareti üstünlüğü İran'ın eline geçtiğinde de sona ermiştir. Üstelik bu halılar Anadolu'nun gelenekli halıları gibi, bir gelişim sonucu değil, birdenbire ortaya çıkmıştır. Ancak, saraylı gibi yaşamak isteyen, özellikle de Manisa, Uşak gibi saraya yakın çevrelerle, Gördes, Kula, Uşak ve Milas yörelerinde, XVII. yy.'dan XX. yy. ortalarına kadar dokunmuş, **Smyrna (İzmir) halıları** adıyla, İzmir Limanından Avrupa'ya ihraç edilmiştir.

41 Crivelli halıları hk. F. Batari., *Ottoman Turkish Carpets*, Budapest, 1994, pp.15. 95.

42 F. Çağman - Z. Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, İst. 1979, s. 53; C. Ergene, "Türk Saray Halıları", *Kültür ve Sanat Dergisi*, Türkiye İş Bankası Yayını, Y.4.S.13, Mart 1992, s. 27.

43 Y. Yücel, *Muhteşem Türk Kanunî İle 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 6.

44 Ş. Yetkin., *Türk Halı Sanatı*, s. 107.

Uşak Halıları yün malzemeye ve Türk düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Motifleri bakımından **Madalyonlu** (sofra) **Uşak Halıları** ve **Yıldızlı Uşak Halıları** adıyla iki gruba ayrılırlar⁴⁵: **Madalyonlu Uşak Halılarında** Anadolu-Türk Halı Sanatı Tarihinde ilk kez göbek-madalyon (sofra) deseni kullanılmıştır. O yıllarda İran ve Memluklu halılarında çok kullanılan madalyon (sofra) motifi bir süre sonra gelenek halini almıştır. Bu halılar bir gelişim sonucu ortaya çıkmamış, saray nakkaşlarınca çizilen motiflerine bakılarak, ismarlama yoluyla dokutturulmuştur. Başlangıçta halk tarafından pek benimsenmemiş, bu nedenle XVI. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış, yaklaşık XIX. yy.a kadar sürmüştür. Ancak, aradan birkaç nesil geçtiğinde, yörede dokunmaya devam etmiştir. Son yıllarda, camilerde bulunan yeni örnekleri bunu doğrulamaktadır⁴⁶.

Yıldızlı Uşak Halıları XVI. yy. ortalarında başlayan gelişimi, yaklaşık XVIII. yy.a kadar devam etmiştir. Bu halılar, sekiz kollu yıldız şekilli küçük bir göbek (sofra) ve bu göbeğin (sofra) altında ve üzerinde bulunan kaydınlmış eksenler halindeki, yıldız benzeyen, eşkenardörtgen şekilli motiflerle karakteristiktir. Kenar sularında ise madalyonlu Uşak halılarının kenar suyuna benzeyen bitki süslemeleri yer alır. XVII. yy.dan itibaren desenlerinde bozulmalar başlar, yüzyılın sonlarında ise yıldızların çevresini saç örgüsü tipinde süslemeler kaplar. XVIII. yy.dan itibaren de başka şekillere bürünür.

XVII. yüzyıl içinde Uşak'ta **ejderli halılar** adıyla tanınan yeni bir halı grubu daha ortaya çıkar: Halı zemini karelere veya eşkenardörtgenlere bölünür. Bunların da içleri **bulut** (Çin bulutu) motifleriyle süslenir. Karelerin köşeleri veya eşkenardörtgenlerin kenarları bulut motifleriyle doldurulur. Kenar suları ise yine bulut motifleriyle bezenir. Aynı halılar daha geç dönemlerde Gördes ve Kula halılarını da etkiler. Günümüzde, Uşak yöresinde bu motifler kullanılmaz ama Yunddağ (Bergama) çevresinde **karabulut** adıyla hâlâ dokunmakta ve örneklerine de **karabulut halı** adı verilmektedir.

XVII. yüzyılda Uşak halıları adeta Rönesans dönemi yaşar: Bu yüzyılda **Beyaz Zeminli** veya **Post zeminli Uşak Halıları** diye anılan yeni bir halı grubu ortaya çıkar. Bu halılarda zemin genellikle beyaz renklidir. Ancak içlerinde kırmızı ve mor renkliler de vardır. Motiflerinde benek, kaplan postu görünümü ve kuş şekilli desenler görülür. Halılar da bu desenlere göre çeşitlilik gösterir: **Kaplan postu desenli** halılarda zemin kaplan beneği denilen, dudak benzeri, motiflerle süslenir. Padişahların giydiği kaftanlar üzerinde de görülen bu motif, o dönemlerde muhtemelen kumaştan halıya aktarılmıştır. Kaynakların ifadesine göre, padişahın kuvvetli, kudretli olduğunu sembolize etmektedir. Bazı örneklerde bu motiflerin arasına, günümüzde halkın **kedibasti**⁴⁷, **kedî izi** ve **köpek izi** ve ismini verdiği **üç benek** (çintemani) motifleri işlenir.

45 B. Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Ankara, 1967; G.Samuk, "Uşak Halılarının Dünü ve Bugünü", *Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı*, S.32, Ekim 1984, s. 107-133; G. Samuk, "Tarihte Uşak Halıları", *Kaynaklar*, S. 3, Bahar 1984, s. 40 - 44.

46 Ö. Banışta, "19.Yüzyıla Ait Türk Halılarında Nevşehir'de Bulunan Beş Örnek", *9. Millederarası Türk Sanatları Kongresi, 9th International Congress Of Turkish Art*, 23-27 Eylül 1991 İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayını, C.1, Ankara 1995, s. 265-274.

47 Y. Önge, "Eğer Örtüsü Olarak Dokunmuş Konya Halıları", *Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı*, S.32, Ekim 1984, s. 63-72.

Post motifli halıların, aynı isimle anılan ama gerçek bir hayvan postuna benzeyen örneklerine de **Post motifli halı** adı verilmektedir. Bu desenin içi tamamen beneklerle süslenir. Bu halıların XVI. yy.'dan önce ortaya çıktığı ve XVI-XVII. yy. boyunca gelişimlerini sürdürdüğü kabul edilmektedir. Desenleri hayvan postuna benzediği için **post motifli halı** diye bilinen bu halıların dokuma merkezi belli değildir. XVII-XVIII. yy.a ait olduğu kabul edilen, ünlü örnekleri Uşak ve Konya yöresine aittir⁴⁸.

Kuşlu halı ismiyle tanınan halılarda zemin kuşa benzer desenlerle süslüdür. Aslında kuş motifi yoktur. Halı zemini çok yapraklı iri çiçeklerle bezenir. Çiçekleri birbirine bağlayan yapraklar kuş şeklinde verilir. Bu nedenle de halılar **kuşlu halı** diye isimlendirilmiştir. Desen sonsuzluk prensibi içinde tüm halı yüzeyini doldurur. Kenar sularında ise, XVII. yy. Uşak ve Karapınar (Konya) halıları için karakteristik hale gelen bulut (Çin bulutu) motifleri bulunur.

XVI- XVII. Yüzyılda, bütün bu gelişmelerin ardında, sessiz sedasız varlığını sürdüren, halı merkezleri de vardır: Bunlar **Transilvanya Halıları**⁴⁹ ile, Anadolu'nun hangi yöresine ait olduğu bilinmediği için kaynaklarda **Yörük Halısı** diye isimlendirilen örneklerdir: **Transilvanya halıları**, eskiden Osmanlı toprağı (Erdel) iken Macaristan'a bağlanan, günümüzde de Romanya sınırları içinde kalan **Trasilvanya Bölgesi**'nde buldukları için bu isimlerle tanınır. Bugün özellikle Macaristan müzelerinde çok sayıda örneği mevcuttur⁵⁰.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ:

Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında en çok geometrik karakterli motifler, bitki desenleri, insanların çevrelerinde gördüğü bitki, eşya ve hayvan tasvirleri ile geleneklere bağlı motifler ve dinî semboller kullanılır. Bunların yanında, farklı renklerin yan yana yerleştirilmesiyle meydana getirilen **yol-çabık** desenleri ile **yazı** motifler de görülür.

Anadolu Selçuklu halılarında görülen motifler, Beylikler ve Osmanlılar döneminde kullanılmış, çok az değişiklik geçirek günümüze kadar gelmiştir. Sözelimi, halı veya düz dokuma yaygılarda zeminin karelere veya eşkenardörtgenlere ayrılması, Selçuklu halılarına Pazırık halısından gelen bir Ortaasya geleneğidir. Halıların kenar sularında kullanılan, **meşk** tarzındaki, küfi yazıların benzeri motifler, günümüzde, Çanakkale yöresinde **ok** adıyla anılmaktadır. Yine aynı bölgede, Selçuklu dönemi halılarında görülen, küfi yazı benzeri, kenar süslemeleri bugün halk arasında **kılıt** (anahtar) adıyla hâlâ dokunmaktadır. Süsleme bakımından elif harfine benzeyen bu süslemeler mihrap şekline benzer (Res.5).

Beylikler Dönemi Halıları'nın belki Türk Halı Sanatı Tarihi açısından en önemli yanı, aradan çok uzun zaman geçmesine rağmen, Ortaasya Türk Halı Sanatı ile yakın bir ben-

48 O.Aslanapa, "Türk Halılarında Hayvan Postu Motifleri", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Anmağarı, Melanges Fuat Köprülü, İstanbul, 1953, s.31-36.

49 J. Vegh - C. Layer, *Tapis Turcs, Prevenant des Eglses et Collections des Transilvanie*, Paris, 1925; F. Batai, *Ottoman Turkish Carpets*, Budapest, 1994, pp. 20 - 23; T. P. Hoving, *Islamic Carpets, The Josph V. Mc. Mullan Collection*, Münich (tarihsiz), catalogue: 21; R. Ettinghausen, *Ancient Carpets*, L. A. Mayer Memorial Institute For Islamic Art, Jerusalem, 1977, catalogue: 7.

50 F. Batai, *Ottoman Turkish Carpets*, pp.19-23; *Turecké Koberce Osmanié Doby*, Z 15-19. Stoletti, Ze Sbirek Uméleckopřmyslového Muzea V Budapešti, Květen-Cerven, 1986, pp. 140 - 142; G. Károly, *Aszkéták, Devisek, Imaszönyegek*, (tarihsiz), pp. 82-83, 85-87; B. Deniz, "Macaristan Müzelerinde Bulunan Osmanlı Dönemi Halılarının Anadolu-Türk Halı Sanatı İçindeki Yeri", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan, C.I, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 2001, s. 289-309.

zerlik göstermesidir: **Pazınk halısı**'nda zeminin kare şekilli desenlere bölünmesi geleneği, IX. yy.'da, Abbasilerin başkenti **Semarra**'da bulunan halılarla, büyük bir bölümü Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularını dönemine ait olan Eski Kahire'de **Fustat**'ta (Mısır) bulunan halılarda da görülür. Bu tür halılar, Anadolu Selçuklularından itibaren karşımıza çıkar. Özellikle Batı Anadolu Bölgesi'nde, daha fazla görülür. Genellikle hayvan figürüyle süslenen örnekleri günümüzde hâlâ, Manisa, Aydın, Konya ve Aksaray civarında dokunmaya devam etmektedir. Manisa ve Aydın civarında ise **inek**, Konya ve Aksaray çevresinde **enik** (köpek yavrusu) denilmektedir (Res. 6).

Anadolu'da, geometrik süslemeler içinde en sık rastlanan motiflerden birisi sekiz ve dört kollu yıldız birleşiminden meydana gelen süslemedir: Kaynaklarda yıldız-haç birleşimi diye tanıtılan bu süslemenin benzerlerine Türkmen halılarında, Kazak ve Kırgız'lara ait mimarî süslemelerde de rastlanmakta ve **dört kollu** diye adlandırılmaktadır⁵¹. Kaynaklar bu motifi "fizik ötesini anlatması açısından cami veya kutsal amaçlı yerlerde, maneviyatın pekiştirilmesine yardımcı olması maksadıyla yapılmış olduğu düşünülmektedir" şeklinde ifade etmektedir⁵².

Anadolu halılarında bitki motifleri arasında daha çok lâle, karanfil, gül, menekşe, süm-bül gibi motifler görülür. Bunlar arasında en çok Lâle dikkati çeker. Lâle Anadolu'da ender rastlanan bitkilerdendir. Osmanlı döneminde, **Lâle Dönemi** diye adlandırılan, bir dönemin adını taşır. Bu dönemde, sarayın yerttiirdiği bir saray bitkisidir. Lâle motifinin, halk arasında, bu kadar çok tutulmasının en önemli sebeplerinden biri de, halk arasındaki inanişa göre, **Allahın birliğini** ve **güzelliğini** sembolize etmenin yanısıra, "lâle kelimesinin eski harflerle yazılışının, **İsm-i Celâl** (Allah) harflerine benzemesinden ve halk tabiriyle **Allah lâfzının** (Allah adının) ve İslâmiyetin sembolü olan **hılâl** kelimesinin yazılışındaki **elif, lârn** harflerinin **lâle** kelimesinde de bulunmasından dolayı kutsal sayılmasıdır. Yine, **Allah** kelimesiyle **lâle** kelimesinin harflerinin ebced hesabıyla değeri 66 sayısına tekabül etmekte bu sayı ise **Kur'an** daki ayet sayısının son iki rakamıyla benzerlik ifade etmektedir. Ayrıca, Türk edebiyatında da çok kullanılan sembolik bir dildir: Gönül, dil (kalp), sine (kalp), yürek gibi 100'den fazla adı vardır.

Anadolu -Türk halı ve düz dokuma yaygılarında en çok kullanılan motiflerden biri de **hayat ağacı** motifidir: Ağaç, Türkler arasında kutsal sayılan bitkilerdendir. Özellikle **ardıç** ve **kayın** ağacı daha kutsal kabul edilir. Yine, Şaman inancında, ölünün ruhunun gökyüzüne yükselmesi sırasında, o'na eşlik eden kuşlarla birlikte tasvir edilir. Ağacın dallarından her biri göğün katmanlarını sembolize eder. Aynı motifin, İslâmî dönemde de, tarikatların derecelerini sembolize ettiği kaynaklarda belirtilmektedir (Res.7).

Anadolu halılarında kullanılan **Göl** veya **sofra** (göbek) motifi Türk Cumhuriyetlerinde yapılan dokumalarda da görülür. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da dokunan halılar **göl** (göbek) şekline göre isim alır ve bu isimlerle tanınır.

51 N. Görgünay Kırzoğlu, *Ahtaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyasında Ortak Motifler*, s.113.

52 B. Karamağaralı, "Bir Konya Halısı Hakkında", *Anş*, Y.1, S. 3, Mart 1997, s. 116.

Türkmenlerin inanışlarına göre, “dağlar, tanrıların dolaştığı kutsal yerlerdir. Yuvarlak şekiller gök sembolüdür. Yani, gök semavi âlemi; daire, yörünge, küre, ülke, genişlik, bitkilerin türleri gibi geniş anlamları ifade etmektedir. Bu geometrik figürler ve halılardaki göl motifi kutsal **mandala**’yı temsil etmektedir”. Bu nedenle de, halılarda, göl motifi halinin ana motifi sayılmakta ve kutsal bir anlam ifade etmektedir⁵³. Adı geçen Türk ülkelerine ait halılarda kare, sekizgen, eşkenardörtgen şeklinde işlenen **göl** motifi Ortaasya Türk halılarının genel bir karakteridir.

Anadolu’da en çok kullanılan desenlerden biri de **yıldız** motifidir. **Yıldız motifi** Ortaasya’dan bu yana görülen ve Anadolu’da da çok kullanılan bir bezektir. Özellikle Selçuklu halılarında çok yaygındır. Aksaray yöresindeki köylerde, gece yıldızlara dua edilerek, özellikle göz ile ilgili hastalıkları tedavi edeceğine inanılır. Sındırgı (Balıkesir) civarında, yıldızlardan her biri **yörük** obasını temsil eder.

Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında insan figürü pek görülmez. Daha çok **ell-belinde** diye anılan süslemeler insan figürüne benzetilir. Selçuklu döneminden başlamak üzere, elibelinde figürüne, her dönemde, çok sık rastlanır. Hattâ, Selçuklu halılarında, **Beyşehir Eşrefoğlu Cami**’nde bulunan ömektteki gibi, insan figürü geniş kenar suyunda işlenir. Fustat’ta bulunan Beylikler dönemi halılarındaki gibi, gerçeğine çok yakın şekilde de tasvir edilebilir. Çoğunlukla geniş su üzerinde ve zeminde kullanılan, yörelere göre **ellbelinde**, **kız**, **aman kız**⁵⁴, **tarak**, **kazan kulpu** gibi isimlerle anılan süsleme günümüzde Anadolu’nun hemen her yerinde görülür. Bolluk, bereket sembolü olarak kabul edilir (Res.8).

İnsan uzuvları arasında **el** ve **ayak** bir motif olarak karşımıza çıkar: Anadolu halk kültüründe el; nazar, uğur işaretidir. İslâm inancına göre, Fatma anamızın eli **Pençe-i Âlî Aba**’dır. Yani, nazar ve uğursuzluklara iyi gelir. Ayrıca, beş parmağı açık bir el **İslamın beş şartını** bazen de, **Hz. Muhammed, Ali, Fatma, Hasan, Hüseyin** beşlisini simgeler. Taşpınar (Aksaray) halılarındaki gibi, bazı dokumalarda el üç parmaklı da işlenir. Bu durumda da **Allah, Muhammed, Ali** üçlüsünü sembolize eder. El’in altıparmaklı işlendiği de görülür. Bu durumda da halıyı kötülüklerden (kem gözlerden) koruyan bir anlam ifade eder (Res.9).

Kuş motifleri arasında özellikle **kartal motifi** dikkati çeker. Ortaasya Türk inancında kutsal sayılan kartal, tüm kültürlerde ve Türk mitolojisinde, kuvvet-kudret sembolü olarak bilinir. Özellikle, Büyük Selçuklu dönemi seramiklerinde çok sayıda örneği mevcuttur. Anadolu Türk sanatında da çini, taş, maden, kilim, kumaş vb. malzemelerde sık görülür

53 Maya Cumanıyazova, “Türkmen halısı Evrenin Milyatürdeki Modelidir”, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım 1977 Ankara, C. I, Ankara, 1999, s. 143-147.

54 Y. Durul, “Anadolu Kilim Dokumalarında Aman Kız veya Elbelinde Kız Motifleri”, *II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri-I*, 18-21 Kasım 1981 İzmir, 9 Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, No:18, İzmir 1984, s. 128-134.

ve Ortaasya Türk kültüründeki anlamlarıyla karşımıza çıkar ve gerçeğine benzer şekilde işlenir.

Halı ve düz dokuma yaygılarda, kuş motifleri arasında, **tavus kuşu**' da görülür. Dah çok uzun ve renkli kuyruğu ile tanınır. Göz alıcı renkleriyle büyüleyici bir etkisi vardır. Tavus kuşu, eskiden olduğu gibi, günümüzde de cennet sembolü olarak kabul edilmektedir.

İslâmî dönemde **güvercin**, **kumru** gibi kuşlar da kutsal sayılmıştır. Özellikle güvercin **Hz. Muhammed**'i, Mekke'den Medine'ye Hicreti (göç) sırasında, düşmanlarından koruduğu için kutsal kabul edilir. **Kumru**, tıpkı, Şaman inancındaki gibi, ruhu göğe yükselten, haberci, iyi haberler getiren bir fûgür olarak görülür.

Halı ve düz dokuma yaygılarda **Akrep figürü** de çok işlenen bir motiftir. Antalya-Döşemealtı halılarındakine benzer şekilde, hem bir motif ismi, hem de "akrepli halı" gibi, halı tipi olarak kullanılır. Halk arasında, akrebin halıyı koruyan bir motif olduğuna inanılır (Res.10).

Aslan, tüm kültürlerdeki gibi, Türklerde de kuvvet ve kudret sembolü olarak bilinir. Ortaasya'da, Pazınk Kurganlarında çıkan, kilim teknikli, dokumalarda da görülür. Anadolu'da ise, özellikle Milas, Kırşehir, Kayseri, Sivas, Erzurum, Erzincan ve Kars yöresi halılarında rastlanır. Kırşehir halılarındakine benzer şekilde, adeta poz verir gibi, karşılıklı duran aslan çifti hâlinde işlenebilir (Res.11).

Köpek motifli genellikle, **köpek**, **kocabaş** gibi isimlerle anılır. Halk arasında köpek, her ne kadar günümüzde it vb. isimlerle, kötü anlamda anılsa da, Moğol ve Türk mitolojisinde kutsal ve sadık bir hayvan olarak kabul edilir⁵⁵. **Kur'an** da köpeğin adı **Kelb** ve **El Kıtınyr** şeklinde geçer⁵⁶. Bunun için kutsal sayılır (Res.12).

Yaylacılık yaparak yaşayan bir insan için **koyun** ve **keçi** önemli bir hayvandır. Halı ve düz dokuma yaygılarda **koyun** ve **keçi** figürleri gerçek şekilleriyle ifade edilir. Bazen **koçbaşı**, **koçboynuzu** diye adlandırılan süslemeler de görülür. Kaynaklarda "doğurganlık ve üreme sembolü" olarak değerlendirilir⁵⁷. Hâlbuki Türk kültüründe koyun, koç gibi hayvanlar "doğurganlık ve üreme" değil **hayvan ata** kültü olarak görülür. Dolayısıyla Ortaasya Türk inancında koyun kutsal bir hayvandır. Yine, islâmiyetten önceki Türk kültüründe, tanrılara sunulan kurban hayvanıdır. Ayrıca, ölüm sembolü olarak da kullanılır. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde koç şekilli mezar taşlarının⁵⁸ bulunması, **Ak-koyunlu**, **Kara-koyunlu** sülaleleriyle özleştirilse bile, bunu doğrulamaktadır. Ayrıca, **Ak-Koyunlu**, **Kara-Koyunlu** gibi Türk boyları ile **Tekell**, Osmanlıların mensubu oldukları Karakeçili oymaklarının adıdır. Oğuz Boylarından **Yıva boyu**'nun damgasıdır. İslâmiyet'le beraber kurban hayvanı olarak görülmüş, daha da bir anlam kazanmıştır. Bugün

55 B. Ögel, *Türk Mitolojisi-I* (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar), Ankara, 1993, s. 561-68.

56 Kur'an'da köpekle ilgili ayetler için bkz. **Kehf Suresi** (18) ayet, 9-21; **Faatır suresi** (35), ayet.13.

57 M. Erbek, a.g.e., s. 30-45.

58 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları- II*, s. 35-39; H. Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnanışlar*, Ankara, 1968, s. 95; Görgünay, *Oğuz Damgalan ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, Ankara, 2002.

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan da mezar taşları ve mezarlıklara koçbaşı, koçboynuzu dikilmesi ölüm sembolü olarak kullanıldığı şeklindeki fikrimizi daha da kuvvetlendirmektedir. Ayrıca, Azerilerde **bolluk ve bereket** sembolü olarak da görülür.

Ejder figürü (evren), Ortaasya Türk Sanatından Anadolu-Türk Sanatına geçmiş bir motiftir. Bolluk, bereket, kuvvet, kudret, sağlık ve şifa sembolü olarak bilinir⁵⁹. Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında ejder figürünün en çok kullanıldığı yöreler Gördes, Kula, Kırşehir, Kayseri, Niğde gibi merkezlerdir. Ejder motifinin bir başka biçimi gibi görünen **Bulut** motifi ise Türk Sanatında, özellikle XIV. yy. Timur dönemine ait **Herat Ekolü** minyatürlerinde, Anadolu'da ise XIV. yy.da Fatih Sultan Mehmet ve oğlu II. Bayezid döneminden itibaren görülür⁶⁰. XVI. yy.da, Çin'den, Osmanlı hükümdarlarına hediye gelen porselenler üzerindeki ejder figürlerine bakılarak geliştiği ve **Çin bulutu** adını aldığı kabul edilmekteyse de doğru değildir. Sözkonusu bu motif günümüzde Yunttaş (Bergama) halılarında, **karabulut** adıyla hâlâ dokunmaktadır (Res.13-14).

Anadolu'da özellikle XVI-XVII.yy. Osmanlı Dönemi halı ve kumaşlarında, **çintemanî-çintamanî, pars beneği, üç top** gibi isimlerle anılan, yan yana üç yuvarlak motif ve dudağa benzeyen ve kaplan beneği diye anılan süslemeler görülür. Her iki süsleme ayrı ayrı işlendiği gibi, bir arada da dokunur. Türk sanatında bolluk, bereket, güç, kuvvet, kudret sembolü olarak kullanılmıştır. Günümüzde, halk arasında, **benek, köpek izi, kedi izi ve kedi bastı** diye bilinir. Kaynaklara göre, Türkmenlerde, yuvarlak motifler **mandala**'yı sembolize eder. Küre, ülke, genişlik, bitkilerin türleri gibi çok büyük anlamlar taşıyan **mandala** motifi, Türkmen halılarının **pendi göl** motifini de simgeler⁶¹.

Deve ve deve ile ilgili motifler **deve, deve boynu** veya **deve tabanı** isimleriyle karşımıza çıkar. Erken tarihli halılarda üslûplaştırılarak verilir. XIX. yy. örneklerinde, daha çok, **katar** (sürü) halinde işlenir. Döşemealtı halılarında kenar suyunda oturur hâlde dokunur. Düz dokuma yaygılarda, Yozgat ve Aydın yöresindeki gibi, **boynu eğri** (deve boynu) adıyla, yatık (S) biçiminde resmedilir. Benzer örnekleri İç Anadolu Bölgesi'nin diğer dokuma merkezleriyle, Toroslar'da yapılan dokumalarda da mevcuttur (Res.15).

Kağlumbağa ve **kertenkele** kilim türü dokumalarda kullanılır. Özellikle Kula, Selendi (Manisa) ve Kütahya yöresi kilimlerinde çok görülür. Elibelinde motifine benzeyen, geometrik bir desen hâlinde işlenir. Ortaasya Türk Sanatı'ndan Anadolu'ya gelen bir süslemedir. Şaman inancında, kainatı sembolize ettiği kabul edilmektedir. Anadolu'da ise nazara karşı kullanılan bir motif olduğu söylenmektedir⁶². Göktürklerin de kutsal saydığı bu figürün en görkemli örneği **Tonyukuk Abdeleri**'ndedir. Kaplumbağanın

59 G. Öney, "Anadolu Seçkuklu Sanatında Ejder Figürleri", *Belleken*, XXXIII, S.130, 1969, s. 171-216; G. İnal, "Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. IV, 1970-71, s. 153-184; B. Deniz, "Le Motif du Dragons Dans Les Tissages D'Anatolie-Turc / Anadolu-Türk Dokumalarında Ejder Motifi", *Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cıctm Sanatı Bilgi Şöleni Bildirileri*, 27-31 Mayıs 1996 Kayseri, Ankara 1998, pp. 87-108.

60 A. Doğanay, "Bulut Motifi ve Osmanlı Sanatındaki İlk Örnekleri", *Dıvan, İlim Araştırmalar*, Aynbasım, S. 6, 1999/1, s.225- 234.

61 Maya Cumanıyazova, *Türkmen Halısı Evrenin Minyatürdeki Modelidir*, s. -143-147.

62 S. Bayram, "Vakıflar Genel Müdürlüğü Halı Müzesi'nde Bulunan Hayvan Figürü Halılarda Ejder-Kaplumbağa-Akrep-Kertenkele Figürü", *Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cıctm Sanatı Bilgi Şöleni Bildirileri*, 27-31 Mayıs 1996 Kayseri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 1998, s. 65-75.

63 *Orhun / Orkhon*, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Yayını, Ankara, 1995, s. 13, 57; K. Uğurlu, *Orhun Anıtı*, Ahmet Yesevî Vakfı Yayını, Ankara, Mayıs 1998, s. 16-17.

bugünkü Mogollar arasında hâlâ kutsal kabul edildiği söylenmektedir⁶³.

At ve **eşek** figürleri eşkenardörtgen şeklinde ve elibelinde motifine benzer biçimde tasvir edilir. At, Şaman inancında, ölülerin ruhlarına yol gösteren bir hayvandır. Oğuzlarda, at ölen sahibiyile birlikte gömülmekte, at'ın sahibini cennete götüreceğine inanılmaktadır. At, Türkler için adeta, bir yaşama biçimidir. Tüm bu nedenlerle at kutsal sayılmıştır⁶⁴.

Anadolu'da, özellikle seccâdelerde, **kandil motifleri** işlenir. Kaynaklara göre, kandil ilâhî ışığı sembolize eder. **Kur'an** da kandil cam bir fanusa benzetilir⁶⁵. Tek başına kullanıldığı gibi, ibrik, hayat ağacı ve çiçek demetleriyle birlikte de işlenebilir. İslâm inancında, ibriğin bedensel temizliği, hayat ağacı motifinin sonsuz yaşamı ve cenneti, mihrap nişinde bulunan bir demet çiçeğin de bağ-ı iremi sembolize ettiği söylenmektedir⁶⁶.

Sonuç olarak, Anadolu'da, halı ve düz dokuma yaygı dokumak bir gelenektir. Bu gelenek Ortaasya'dan bu yana devam etmektedir. Aynı gelenek Asya'da bulunan diğer Türk Devletlerinde de görülür.

İpek yolu ve göçler sayesinde tüm dünyaya yayılan Türk halıları Çin, Hindistan ve Avrupa'ya kadar gitmiş buralarda resamlara ilham olmuştur. Günümüzde bu özelliğini hâlâ sürdürmektedir.

Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarıyla Asya'daki Türk Devletlerinin halı ve düz dokuma yaygıları, malzeme, renk, teknik ve motif açısından birbirine benzemektedir. Ancak, bu kadar geniş coğrafya ve uzun zaman içinde meydana gelen değişmeler neticesinde, özellikle, motif açısından, bazı farklılıklar da görülür. Ancak ifade ettiği anlamlar bakımından fark yoktur. Türk halı ve düz dokuma yaygılarının taşıdığı gelenekler, Ortaasya'dan beri devam eden Türk kültür zenginliğini göstermektedir.

⁶⁴ At kültürüyle ilgili geniş bilgi için bkz. F.Sümer, **Türklerde Atçılık ve Bineklik**, İstanbul, 1983; **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, Ed. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskalı, Resim Matbaacılık A.Ş. İstanbul 1995.

⁶⁵ Bkz. **En-nur Sûresi** 35. Ayet.

⁶⁶ Ü. Bilgin, "XIX. Yüzyıl Seccadeleri", **Sanat Dünyamız**, Y.6, S.17. Eylül 1979, s.18-22 (İng.23-25).

Resim 1- Selçuklu dönemi halısı, XIII. yy. T.İ E.M. (Gönül Öney arşivi).

Resim 2- "Horozlu halı", XIV-XV. yy. Konya-Koyunoğlu Müzesi (G.Öney arşivi).

Resim 3- Erken dönem Osmanlı halısı (I.grup), XV-XVI.yy. T.İ.E.M. (G.Öney arşivi).

Resim 4- Altın tabak halı, XVIII.yy. Ayvacık (Çanakkale)- Burgaz Köyü Cami, 130 x 186 cm. b.deniz. 1990.

Resim 5- saf seccâde (namazlık), XVIII-XIX. yy. Ereğli (Konya) Ulu Cami, b. deniz. 1985.

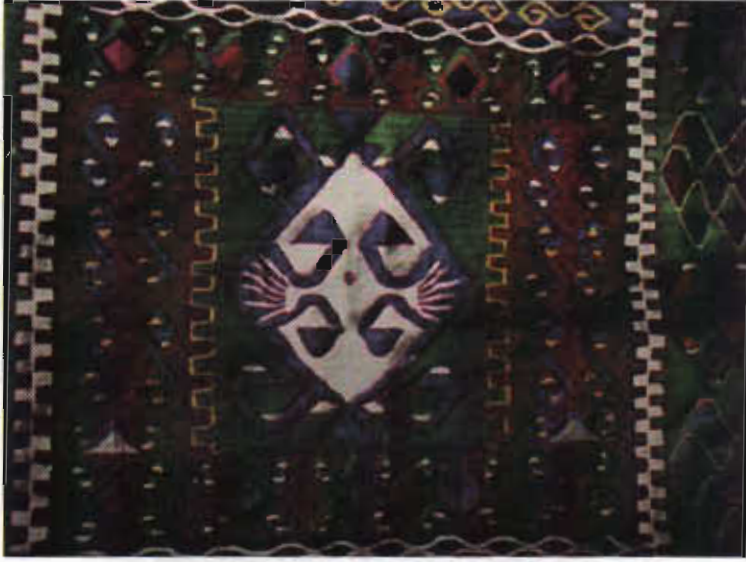
Resim 6- Enikli kilim, enik (kopek yavrusu) motifi, ayrıntı, XX.yy. başı, Aksaray-Milletbahçesi Cami, 400 x165 cm. b.deniz.1982.

Resim 7-Hataplı (deve semeri) halı, XVII-XVIII.yy. Eski-Aksaray Ulu Cami, b.deniz. 1984.

Resim 8- Somya halısı, kenar suyu, İnsan motifli, XX. ortası.
Anıma (Aksaray) Köyü Cami, b. deniz. 1979.

Resim 9- Parmaklı kilim, el motifi, Selendi (Manisa), b. deniz. 1985.

Resim 10- Yastık halısı, akrep motifi, Ansama Köyü (Aksaray), XX.yy.başları, b.deniz, 1979.

Resim 11- Seccâde halısı, XX.yy.başı, Sivas, b.deniz. 1988.

Resim 12- Yastık halısı, köpek figürü, XX.yy. başı, Anısama (Aksaray), b. deniz, 1979.

Resim 13–Karabulut halı, XVIII-XIX.yy. Yunddağ köyleri (İzmir), b.deniz, 1985.

Resim 14–Kula halısı, yılan motifi, XVIII-XIX. yy. Kula (Manisa) Kurşunlu Camı, b.deniz, 1984.

Resim 15- Karbulut halı, detay, deve motifi, XVIII-XIX.yy. Yunddağ Köyleri (İzmir), b.deniz, 1985.